

Dostál, Bořivoj

Závěrečné úvahy

In: Dostál, Bořivoj. *Břeclav-Pohansko. IV, Velkomoravský velmožský dvorec*.
Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1975, pp. 239-262

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121344>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VIII. ZÁVĚREČNÉ ÚVAHY

1. DATOVÁNÍ DVORCE

Datování dvorce se opírá o vertikálně a horizontálně stratigrafický vztah jednotlivých objektů s ním souvisejících a o typologicko-chronologické hodnocení jejich inventáře, do značné míry o keramiku a především o některé chronologicky citlivé předměty (obr. 31).

Na základě typologie keramiky bylo možné vyčlenit 43 časněslovanských objektů (1, 2, 4–6, 9–13, 15–19, 22, 26–28, 31–34, 36a, 38, 41, 47, 50, 59–62, 70, 72, 73, 75, 77–80, 85, 119–121). Vedle keramiky je časněslovanské osídlení doloženo i nálezy železných kotlů, železné misky slezského typu, matrice na lisování hvězdicovitých závěsků k náušnicím a železnou ostruhou s háčky. Bližší datování uvedených objektů je objasněno v pojednání o časněslovanské keramice (str. 131–140). Pro chronologii a rekonstrukci života v dvorci nemají tyto objekty význam a lze je v tomto ohledu pominout.

Relativní chronologie dvorce vyplývá z těchto poznatků:

1. Žlábký po vnitřním (starším) palisádovém systému (opevnění a ohrady) jsou čtyřikrát proříznuty žlábký po vnější (mladší) palisádě, překryty základem nartexu kostela, porušeny nebo převrstveny objekty 36, 82, 83, 96, 100, 101, 102, 105, 107, 108, 122, peci při obj. 112 a 44 hroby kostelního hřbitova (srov. str. 31 a 32). Vyjmenované objekty vznikly v období existence mladší fáze opevnění nebo i později. Stejně tak zmíněné hroby souvisejí až s mladší fází opevnění a zčásti byly vyhloubeny až po jeho zániku.

2. Podle horizontálně-stratigrafických pozorování (uzavřenosti objektů v ohradách, rovnoběžnosti stěn objektů s ohradami) vznikly ve starší fází opevnění zahloubené objekty 29, 84, 98, nadzemní domy s kamennými podezdívkami 24, 35, 37, 25, 94 a 95, nadzemní kúlové stavby 53, 106, 109, 110–114. Vyjmenované stavby s výjimkou obj. 98, 84, 109 a 106 mohly existovat i v mladší fází dvorce a některé snad i po zániku jeho opevnění.

3. Žlábký po vnějším (mladším) opevnění porušily obj. 116 a 118 a zřejmě i obj. 98, 103 a 117, a naopak byly porušeny objektem 20 a 15 hroby (srov. str. 33).

4. Podle vertikálně i horizontálně stratigrafických pozorování byly v mladší fází opevnění založeny obj. 96, 97, 82, 83, 100, 101, 102, 104, 122,

81, 91, 107, 108 a patrně o něco později i obj. 68, 88 a ohrada obj. 126, neboť těsně přiléhají k mladšímu opevnění, ale mohly vzniknout až tehdy, kdy opevnění ztrácelo význam. Není vyloučeno, že obj. 105 vznikl též na sklonku mladší fáze opevnění, mohlo se tak však stát i později. Pokud nebyl až v tomto období založen, byl aspoň dokončen kostel ve své druhé stavební fázi (s nartexem), případně i v třetí fázi (s přístavkem), ačkoliv k jeho zřízení mohlo dojít i později.

5. S pohřbíváním nebo aspoň s intenzivnějším pohřbíváním se započalo po založení kostela (nebo až po vybudování prvních dvou stavebních fází, tj. lodi s apsidou a s nartexem) a zejména v souvislosti s vybudováním mladší fáze opevnění, neboť základy prvních dvou stavebních fází kostela žádný hrob nenarušily, i když jsou kolem něj silně nahuštěny, a dále hroby nikde výrazněji nerespektují žlábků po starším opevnění, zatímco žlábků po mladším opevnění respektují v celých řadách. Přístavek kostela byl vybudován mnohem později, neboť překrývá tři hroby.

6. Z horizontálně stratigrafických důvodů lze soudit, že s mladší fází dvorce souvisela skupina objektů na SV straně dvorce (obj. 42, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 52) sevřená skupinami hrobů, z nichž jedna výrazně respektovala mladší opevnění. S mladším opevněním též souvisel obj. 87, jehož jedna stěna k němu těsně přiléhala z vnější strany.

7. Relativní datování některých zahluobených objektů s větším množstvím keramických nálezů, stanovené na základě stratigrafického pozorování je potvrzeno rozdílným procentuálním zastoupením jednotlivých skupin velkomoravské keramiky v tom smyslu, že progresivní prvky na keramice jsou zastoupeny ve větším procentu v objektech mladších, zatímco tradiční prvky převažují ve starších objektech.

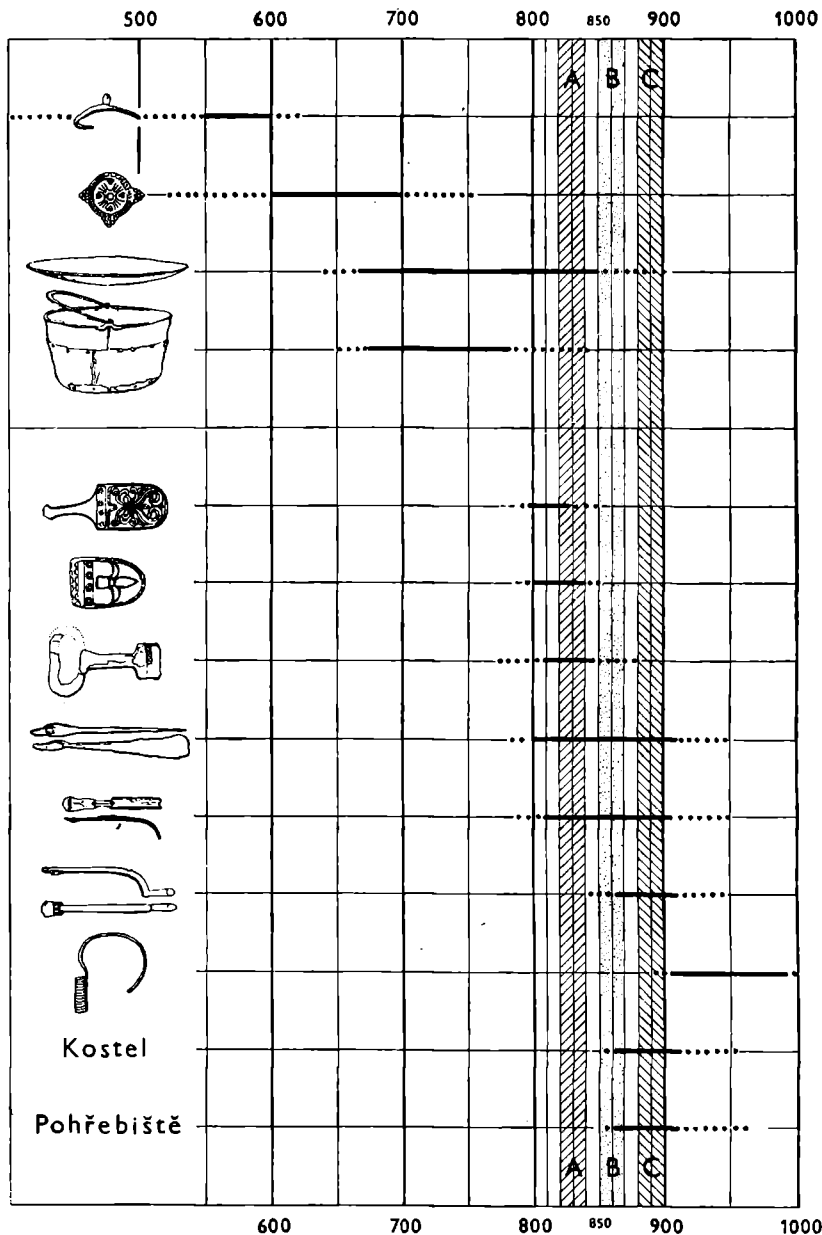
Absolutní chronologie dvorce vychází z relativně chronologického rozřídění jednotlivých objektů a je založena na datování kostela, hrobů a jejich inventáře, na dataci chronologicky citlivých předmětů ze sídlištní vrstvy a z objektů a konečně na úvaze o trvanlivosti dřevěné palisády opřené o empiricky prověřené případy.

1. Význam kostela spočívá v tom, že představuje uzlový bod stratigrafie dvorce. Jeho příslušnost k velkomoravským církevním stavbám je dána půdorysnými dispozicemi vytyčenými podle charakteristického modulu, použitím lomového kamene, vápenné malty s načervenalými zrny přepálené hlíny, výskytem barevných fresek a zejména obklopením kostrovými hroby s charakteristickým velkomoravským inventářem, pomocí něhož je nepřímě datovatelný. Kromě rámcového zařazení do velkomoravského období by kostel sám o sobě přesněji datovatelný nebyl. Podmínky jeho vzniku byly dány vytvořením předpokladů pro christianizaci Moravy, tj. počínajícím 9. stol., a jejich trváním v době existence velkomoravského státu, tj. celým 9. stol.¹ Toto široké datování je korigováno tím, že ve svých základních částech (apsida, loď, nartex) se kostel a hroby navzájem respektují, což znamená, že se přinejmenším v bezprostředním okolí kostela za-

čalo pohřbívat až po jeho založení, kdežto přístavek kostela již hroby překrývá. Tím se stavební vývoj kostela vklínjuje do datování pohřebiště. Zánik funkce kostela, který patrně příliš nepředcházal zánik samotného kostela, je dán vznikem vymazaného ohniště 3 v jeho nartexu, s nímž souvisejí nálezy tuhové povelkomoravské keramiky nastupující v 2. pol. 10. stol.

2. Kostelní hřbitov obsahuje inventář tří časových horizontů. Prvý a nejstarší je reprezentován nálezy blatnicko-mikulčického horizontu (hr. 13, 193, 253)² datovaného rámcově do 1. pol. 9. st. I když se uvedené věci mohly dostat do hrobů s určitým zpožděním, stalo se tak nejpravděpodobněji v době nepříliš vzdálené polovině 9. stol. Druhý a nejhojněji zastoupený horizont je reprezentován především ženským šperkem tzv. veligradského rázu z poslední třetiny 9. až 1. pol. 10. stol.³ Je přirozeně možné diskutovat o dataci konce tohoto horizontu a je pravděpodobné, že se jej podaří rozdělit na dvě části.⁴ Nicméně o tom, že se na zdejších hřbitově končilo s pohřbíváním až někdy kolem poloviny 10. stol., svědčí ojedinělé nálezy třetího horizontu, tj. malé esovité záušnice (hr. 75 a 76), masivní prsten se zahrocenými konci (hr. 45) a několik dalších předmětů, s jejichž výskytem nelze počítat dřív jak kolem poloviny 10. stol.⁵ Toto časové rozčlenění inventáře z kostelního hřbitova nasvědčuje, že chrám vznikl nejpravděpodobněji mezi polovinou a počátkem poslední třetiny 9. stol. Inventář pohřebiště II a ojedinělých hrobů, který lze vertikálně i horizontálně stratigraficky uvádět v souvislost s jednotlivými ohradami a objekty mladší fáze, je současný s 2. horizontem kostelního hřbitova.

3. Nálezy dobře datovatelných předmětů z kulturní vrstvy a z výplně objektů (obr. 31) potvrzují středohradištní osídlení dvorce ve stejných časových horizontech, jak se to jeví v inventáři hrobů. Blatnicko-mikulčický horizont je zastoupen bronzovou průvlečkou z koňské ohlávky (obr. 28:5) a patrně o něco mladším železným tautovaným nákončím z obj. 107. Velkomoravský horizont 2. pol. 9. stol. a 1. pol. 10. stol. reprezentuje keramika antických tvarů z obj. 24, 42, 87, 106a, olověný křížek z obj. 42, který synchronizuje objekt a celou řemeslnickou osadu na SV straně dvorce s dobou existence kostela, odlévaná imitace nebo matrice trojzubíkovité náušnice, na jejíž souvislosti s pozdním veligradským šperkem bylo poukázáno, bronzová náušnice ukončená válečkovitou spirálou z obj. 105, která zřejmě patří až 10. stol., ostruhy typu IA s dlouhými rameny v podobě U. Význam datovatelných nálezů tohoto horizontu nelze hodnotit podle jejich počtu jako v hrobech, ale podle toho, že jsou opěrnými body pro datování nálezových celků s keramikou, kterou bylo možné roztrždit relativně chronologicky. Třetí počínající povelkomoravský horizont z 2. pol. 10. stol. je reprezentován podobně jako na kostelním hřbitově nevelkým počtem nálezů tuhové charakteristicky profilované a zdobené keramiky, fixované ve značném procentu stratigraficky mezi původní povrch z velkomoravského období a ruiny kostela.

Obr. 31. Chronologie datovatelných nálezů ze sídlištních objektů a z kulturní vrstvy dvorce, a datování kostela, kostelního hřbitova a opevňovacích fází dvorce. A – doba vzniku starší fáze opevnění dvorce; B – doba zániku starší fáze a vzniku mladší fáze opevnění dvorce; C – doba zániku mladší fáze opevnění dvorce. Plná čára – hlavní doba výskytu, případně trvání, tečkovaně – období nástupu nebo vyznívání výskytu předmětů, případně možného založení či zničení objektů.

4. Máme-li volně vřazen počátek kostela, pohřbívání a mladší fáze opevnění mezi léta ± 850 až ± 886 a konec funkce kostela do doby kolem poloviny 10. stol. (a snad i dříve) a jeho zánik do druhé poloviny 10. stol., pak pro zjištění trvání jednotlivých fází dvorce se jeví jako nejspolehlivější odhad možné trvanlivosti dubové palisády, který v podmínkách Pohanska sotva mohl přesahovat 25–50 let, přičemž nižší údaj je pravděpodobnější (srov. str. 34). Jeví se tedy jako krajní možnost počátek staršího opevnění a tím i založení dvorce mezi dvacátými až čtyřicátými léty 9. stol. a konec mladšího opevnění mezi osmdesátými až devadesátými léty 9. stol. (obr. 31:A, B, C).

Poté trval nadále kostel, kolem něhož se aspoň po určitou dobu (snad v průběhu dalšího čtvrtstoletí) v neztenčené míře pohřbívalo, ale pak došlo k poklesu počtu pohřbívaných, což se odráží v nevelkém počtu hrobů s pozdním inventářem i v nevelkém počtu nálezů tuhové keramiky počínající 2. pol. 10. stol. Budovy dvorce mohly být i po zániku palisádového opevnění nějakou dobu v používání. Svědčí o tom skutečnost, že po zániku mladšího opevnění zde ještě vznikaly nové stavby (obj. 20 a snad i 105). Zaniklo-li mladší palisádové opevnění dvorce v souvislosti se vznikem rozsáhlého dřevěno-hlinitého a kamenného opevnění celého hradiska, není vyloučeno, že i původní velmožská rezidence ztratila postupně svůj význam a byla přenesena jinam a pouze kostel s pchřebištěm plnil nadále svou funkci, jak tomu bylo někdy u zanikajících středověkých osad.⁶

2. REKONSTRUKCE STAVEBNÍCH FÁZÍ DVORCE

Existence dvorce prošla dvěma základními vývojovými fázemi souvisejícími s jeho opevněním, v jejichž rámci proběhlo několik dílčích stavebních etap (plán 1).

Starší fáze opevnění dvorce patrně prodělala dvě etapy zástavby:

a) Nejdříve bylo vybudováno vlastní opevnění s vchodem, kultovní ohrada na SV straně menší ohrada na JV straně. Hned zpočátku byl asi vybudován obytný dům 24 s hlíněnou pecí, dvoupodlažní a ve spodní části dvouprostorová klet 29 a vedle obytná zemnice 98. Ve východním rohu byla vyhloubena zemnice 84 (nebyla-li starší). Současně asi vznikly velké kúlové stavby 110, 113, 114, 115 (sýpky, skladiště, stáje pro koně?) a částečně zahloubené stavby 111 a 112 související s řemeslnickou činností. V JV ohradě byly postaveny velké kúlové domy 106 a 109 a snad ještě jeden další, položený v nejsevernější části ohrady.

Časově mohly s nejstarší stavební etapou souviset obj. 86, 103, 116, 117, 118 a snad i 127 a 128, pravděpodobně jsou však ještě starší. Většina z nich

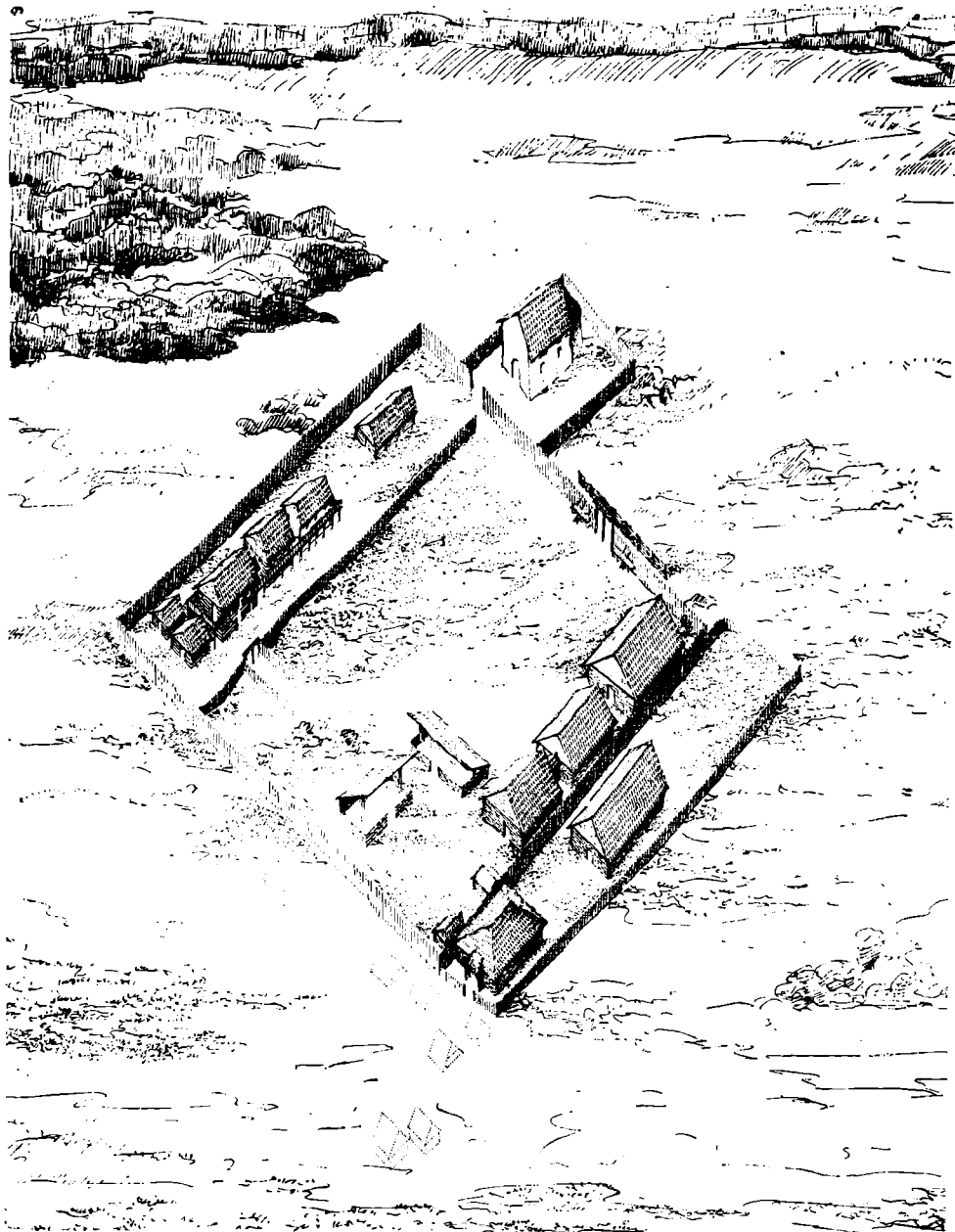
je vybavena kamennými pecemi typickými pro časněslovanský horizont a obsahují keramiku sice nesporně středohradištní, ale nesoucí i jisté prvky starohradištní tradice.

b) V druhé etapě byla asi oddělena ohradou SZ strana dvorce a byly v ní vybudovány hlavní stavby velmožského sídla na kamenných podezdívkách spojovaných maltou; roubené obj. 25, 37 a obj. 35 s pletenými a maltou ohozenými stěnami, které snad byly spojeny v jednu velkou palácovou stavbu dlouhou 26 m (obr. 9). Jižně od nich byly postaveny na maltových podezdívkách roubené obj. 94 a 95. Použití malty při stavbě velmožského sídla zřetelně vyděleného v rámci starší fáze dvorce asi souvisí s příchodem řemeslníků, kteří současně postavili nejstarší fázi kostela (apsida s lodí) ve starší kultovní ohradě. Není vyloučeno, že již tehdy se začaly kolem kostela postupně hloubit první hroby. Všechny velké kúlové stavby v JV části dvorce, vzniklé již v předcházející stavební etapě, zůstaly patrně stát a ještě byl vybudován obj. 53, což ovšem znamenalo zánik zemnice 84. Původní JV ohrada byla asi zrušena a nahrazena novou, o něco zvětšenou. Zástavba dvorce v druhé stavební etapě je naznačena na obr. 32.

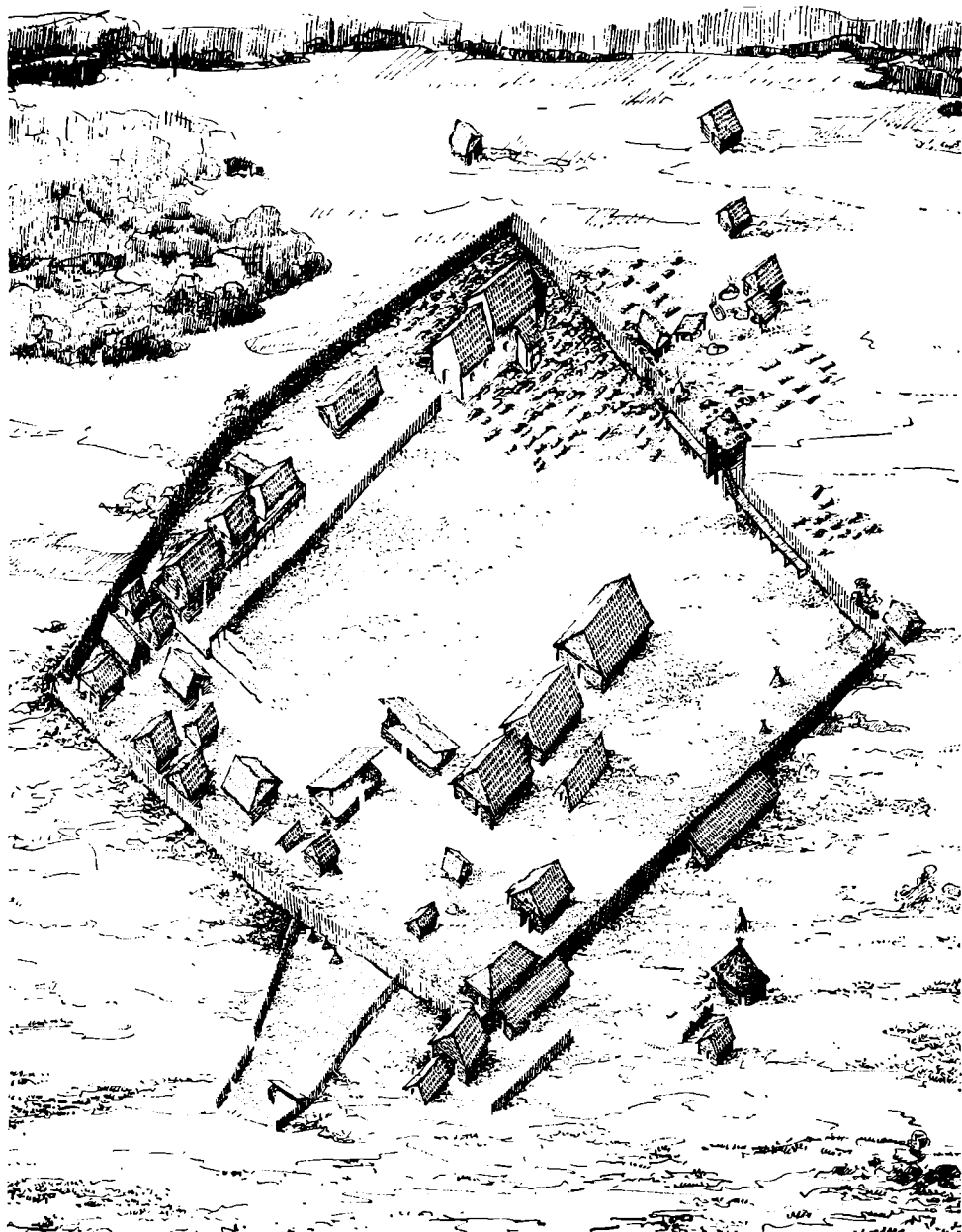
Mladší fáze opevnění přinesla jeho jednorázovou přestavbu a nadto je spojena nejméně s dvěma etapami vnitřní i vnější zástavby.

a) Příčinou přebudování opevnění bylo postavení nartexu kostela, které vedlo k narušení jeho staršího opevnění. Též potřeba pohřbívání kolem kostela vyžadovala zvětšený prostor pro hřbitov. Proto bylo vybudováno nové, zvětšené palisádové opevnění, opět s branou na SV straně. V souvislosti s tím došlo již k třetí etapě vnitřní zástavby, při níž vznikl ve východním rohu opevnění zahluběný hospodářský obj. 91, v jižním rohu kúlové stavby 107 a 108, v západním rohu obj. 97 s maltovou podezdívkou a patrně i obj. 96 s pletenými stěnami a obj. 82 se zděným nárožím; tím byla vyřazena z funkce část SZ ohrady a vlastní palác byl příčkou oddělen od ostatní plochy dvorce. Dále byla patrně postavena skupina hospodářských nadzemních objektů 81, 83, 102, 104, a zahluběných, snad dílenských objektů 100, 101, 122, pec u obj. 112 a též obj. 106a. V souvislosti s tím nutně musely zaniknout obj. 106 a 109. Ostatní budovy sídla i velké kúlové stavby hospodářského významu mohly nadále stát. K palácové stavbě sídla byl přistavěn obj. 36. Za obvod opevnění byly již v této fázi vysunuty pece a výhně řemeslníků (obj. 42, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 52) na SV straně, postupně na obvodu obrůstáné hroby snad řemeslníků samých nebo místního pohanského obyvatelstva.

b) V době, kdy mladší palisáda asi začala ztrácet svůj význam, dochází ke čtvrté stavební etapě (obr. 33). Na vnější straně opevnění vznikají protáhlé hospodářské stavby 68 a 88 využívající palisády jako jedné stěny, při jižním rohu dílenský objekt 87 a při východním rohu obj. 89. V této etapě vznikla nejpravděpodobněji též ohrada obj. 126 a patrně i fragmenty dalších ohrad, souvisejících s usedlostmi postupně se přimykajícími k dvorci

Obr. 32. Rekonstrukce druhé stavební etapy v rámci starší fáze opevnění dvorce.
Část staveb přežívá ze starší stavební etapy.

Obr. 33. Rekonstrukce dvorce v období čtvrté stavební etapy v rámci mladší fáze dvorce. Část staveb přežívá ze starších stavebních etap.

(včetně obj. 63, 66, 67 s hroby pohřebiště II v jejich blízkosti). Na severní straně vznikají asi v této etapě obj. 69, 71, 74. Na sklonku této etapy asi zaniká obj. 29, pokud se tak nestalo již dříve.

Závěrečnou fází osídlení v areálu dvorce, který již ztrácí palisádové opevnění, představují obj. 20, který převrstvuje žlábek mladšího opevnění a patrně i obj. 105, který je datován náušnicí se spirálovitým ukončením do 10. stol. Uvedené objekty reprezentují pátou stavební etapu; není ovšem jasné, které z objektů vzniklých v předcházejících etapách byly ještě v jejím průběhu používány. Hroby prořezávající žlábků po mladší palisádě svědčí, že dvorec byl po zániku opevnění ještě nějakou dobu osídlen. Avšak v době, kdy vznikl kúlový kultovní obj. 39 a ohniště č. 3 v nartexu kostela, které asi souvisí s nálezy tuhové keramiky počínající 2. pol. 10. stol., byl již dvorec opustlý.

3. ŽIVOT V DVORCI A V JEHO OKOLÍ

Zjištěné sídlištní objekty a nálezy nasvědčují, že obyvatelé tohoto sídlištního útvaru se patrně nezabývali přímo zemědělskou výrobou (nebo jen v nevelké míře), i když na její produkci byli závislí, a není vyloučeno, že se podíleli na organizaci zemědělské práce jako vlastníci půdy a pánové nad závislým obyvatelstvem, které ji obdělávalo. V tomto smyslu hrál zřejmě dvorec úlohu centra rodícího se raněfeudálního velkostatku, kde se shromažďovaly naturální dávky. Plánovitě uspořádání, velikost a úprava staveb, ať obytných či hospodářských, se diametrálně liší od obydlí a hospodářských zařízení řadových zemědělských producentů známých jak z Pohanska samého, tak z některých osad St. Města i jiných částečně prozkoumaných osad ze slovanského světa vůbec. V dvorci na Pohansku jde o stavby velkých rozměrů, převážně nadzemní, na kamenných, maltou spojených podezdívkách nebo o stavby poměrně složité kúlové konstrukce uspořádané do pravidelných řad nebo účelových skupin (obydlí, hospodářské a řemeslné komplexy), oddělené ohradami. V řadových zemědělských osadách bývají naproti tomu stavby převážně zahlobené, malé, rozptýlené, provázené spoustou jam. Pokud zahlobené stavby v dvorci na Pohansku a v jeho okolí jsou, jsou buď rovněž velkých rozměrů, nebo leží mimo areál dvorce a jsou podle všech indicií starší, buď ještě středohradištní nebo časněslovanské. Též jámy, zejména obilnice, které se zde nacházejí, patří převážně časněslovanskému období.

Z e m ě d ě l s t v í. Zemědělských nástrojů bylo nalezeno málo, což je ovšem celkem běžné i na vyloženě zemědělských sídlištních; není však bez významu, že ty nástroje, které zde byly objeveny (motyky, vinařské nože, srpy), svědčí spíše pro sadařské a zahradnické práce, které mohly být v samém dvorci a v jeho okolí pěstovány. O skladování obilí v dvorci (zřejmě v nadzemních sýpkách, truhlicích a velkých hrncích) a jeho značném po-

dílu na výživě obyvatelstva svědčí četné fragmenty pekáčů, které sloužily k sušení obilí, k pečení různých placek a chleba.⁷ Většinu hliněných pecí, zjištěných zde v počtu sedmi, lze pokládat za chlebové; stojí většinou volně v terénu pod lehkými přístřešky a v jednom případě se nacházely dvě pece v zahluobeném obj. 105, který lze označit za pekárnu. O místním zpracování obilí na mouku svědčí nálezy zlomků žernovů, vesměs svorových, identifikovatelných i v malých fragmentech.

Chov dobytka je doložen ve větším rozsahu, i když na základě osteologického materiálu, který patří k nejmasovějším nálezům (celkem asi 17 000 kostí), nelze rozhodnout, zda pocházejí ze zvířat v dvorci přímo chovaných nebo zde pouze konzumovaných z dávek obyvatelstva okolních osad. O chovu dobytka v dvorci svědčí též některé ohrady, které patrně sloužily k zahánění dobytka na noc, případně měly chránit některé obytné či hospodářské budovy před poškozováním dobyt看kem, znečišťováním jejich okolí, nebo měly zabránit ohrožování lidí dobyt看kem. Bylo zjištěno též několik objektů, které lze s velkou pravděpodobností podle analogií odjinud i podle polohy ve vztahu k dvorci označit za chlévy. Jsou to protáhlé zahluobené stavby 68, 88, 106a, jižní část obj. 87, kde byla i uhynulá zvířata (kůň, kráva, 2 ovce nebo kozy). Povrchové stavby 83 a 103 mohly podle excentrické polohy a podle nálezů ovčáckých nůzek sloužit ke střížii ovcí a skladování vlny. S chovem dobytka mohly souviset některé velké nadzemní stavby s pletenými stěnami, zejména ty, které měly ráz lehkých přístřešků jako obj. 114, 115 a snad i 53 a 108.

O používání koní v dvorci svědčí nálezy ostruh v hrobech kostelního hřbitova (celkem v 31 hrobech)⁸ a nález kostěného hřebela. Poměrně hojný výskyt ostruh je v rozporu s počtem nalezených koňských kostí, kterých je v sídlištní vrstvě kolem 2 ‰; to znamená, že koňské maso nebylo konzumováno a koně byli pohřbíváni mimo areál sídliště.

Osteologický materiál vyhodnocený Z. Kratochvílem⁹ byl v dvorci zastoupen v počtech uvedených přehledně na str. 249.

Z přehledu zastoupení zvířecích kostí plyne, že pocházejí z 97,7 ‰ z domácích zvířat a pouze 2,3 ‰ patří divokým zvířatům. Z podrobné analýzy osteologického materiálu vyplynulo, že prasata byla zabijena mladá, půlroční až dvouroční, především pro maso a snad i pro tuk. Hovězí dobytek byl malý. Kusy určené pro tah byly kastrovány; zabijen byl v různém stáří, takže jeho pěstování pro mléko se dalo v menším rozsahu než dnes. Užitek skýtalo i maso a kůže, které byly vydělávány. Třetí místo v zastoupení chovného dobytka zaujímaly ovce a kozy, přičemž ovce byly v převaze. Pěstovaly se pro maso, vlnu a kožešiny. Běžná byla kastrace beranů.¹⁰ Z ostatních domácích zvířat se pěstoval pes, kočka, slepice, husy a kachny.¹¹ Z lovné divoce žijící zvěře je doloženo divoké prase, jelen, srnec, tur, zajíc, medvěd, liška, křeček, čáp, volavka, drop, kachna;¹² představovaly zanedbatelné procento výživy i materiálu vhodného pro řemeslné zpracování (kůže, kožešiny). Závaží na sítě, rybářské háčky, osti, rybí šu-

ZASTOUPENÍ ZVÍŘECÍCH KOSTÍ

	Objekty		Čtverce		Celkem			
	Počet kusů	%	Počet kusů	%	Počet kusů	%		
Celkem	12 046	100	5 174	100	17 220	100		
Neurčeno	2 242	18	2 034	39	4 267	25		
Určeno	9 804	82	3 140	61	12 944	75		
Tur domácí	2 768	28,1	1 446	46,1	4 214	37,1	Domácí zvířata	
Prase domácí	4 494	45,8	1 111	35,2	5 605	40,5		
Ovce – koza	1 820	18,6	362	11,6	2 182	15,1		
Kůň	150	1,5	95	3	245	2,3		
Pes	263	2,7	7	0,2	270	1,5		
Kočka	5	0,1	—	—	5	0,1		
Kur domácí	89	1	13	0,4	102	0,7		
Husa domácí	22	0,2	11	0,4	33	0,3		
Kachna domácí	10	0,1	—	—	10	0,1		
Jelen	53	0,5	47	1,5	100	0,9		Divoká zvířata
Prase divoké	64	0,6	27	0,9	91	0,7		
Srnec	2	0,1	9	0,3	11	0,2		
Tur divoký	1	0,1	7	0,2	8	0,1		
Zajíc	40	0,4	3	0,1	43	0,3		
Ostatní	19	0,2	2	0,1	21	0,1		

piny a kosti dokládají i lov a konzumování ryb. Analýza rybích kostí nebyla provedena.

Řemeslná výroba byla v areálu dvorce značně rozvinutá, neboť zde pro to byly vhodné sociální podmínky. Vyšší společenská vrstva, která zde sídla, žila z výtěžků práce zemědělského lidu a mohla si vydržovat specialisty, kteří vyráběli předměty pro jejich náročnější životní potřeby – dřevěné a železné vybavení obydlí a domácnosti, zbraně, ozdoby, jezdeckou

a válečnou výstroj, oděvy i nástroje pro zdokonalení zemědělské i řemeslné výroby v rámci rodícího se feudálního velkostatku. Nemůžeme přirozeně zjistit jaké bylo sociální postavení řemeslníků: mohli být v postavení téměř otrockém, přičemž jim obživu v rámci svého hospodářství zajišťoval pán, mohli však být pouze závislí a povinováni dávkami v řemeslných výrobcích a úkonech a obživu si obstarávali výměnou či prodejem svých výrobků a částečně i zemědělskou činností, nelze však vyloučit i řemeslníky zcela svobodné, potulné cizí zlatníky, stavitele aj. zcela odkázané na svou odbornou práci prováděnou však pravděpodobně jen na zakázku.

Problémem je odlišení řemeslných výrobků od výrobků podomáckých. O řemeslné výrobě některých předmětů se uvažuje na základě jejich dokonalosti, podle stupně specifických znalostí a technologických postupů, které bylo třeba uplatnit při jejich výrobě, případně podle množství a koncentrace přibližně stejných dokonalých výrobků. Předměty, které mají těchto znaků méně, se označují za výrobky podomácké, a ty, které jich mají více, za výrobky řemeslné. V areálu dvorce se vyskytlo pouze malé množství podomáckých výrobků (např. kostěné proplétáčky), většinu ostatních lze pokládat podle naznačených kritérií za výrobky řemeslné. Kromě toho zde byly zjištěny speciální řemeslnické nástroje, pomůcky a objekty, které lze s velkou pravděpodobností označit za dílny.

Železářské hutnictví a kovářství vytvářelo výrobou základních nástrojů předpoklady pro rozvoj veškeré výrobní činnosti vůbec. Hutnění železa je doloženo objevem zbytků šachtové železářské pece (obj. 48) a částečně rozptýlenými kousky železné strusky. Ve větší míře byla patrně železná surovina dovážena odjinud – ze železářských center – ve formě železných hřiven. Kovářství je dokumentováno bohatým sortimentem železných předmětů z hrobů i ze sídlištních nálezů, z nichž sice část náročnějších výrobků (meče, kopí, sekery) mohla být dovážena z vysoce specializovaných ústředních dílen, většina však mohla být vyrobena přímo na místě. Svědčí o tom roztroušené nálezy kovářské strusky soustřeďující se ve větším množství v některých objektech, zbytky železných hřiven zpracovaných z větší části na drobnější železné výrobky, do jisté míry nálezy brouseků a zejména rotačního brusy, které sloužily nejen k přibrušování, ale i k celkovému povrchovému opracování železných výrobků. Konečně jsou to obdélníkovité jámy vyhrívačky (obj. 22, 51) i celé stavby s hojnými nálezy strusky a velkými výhněmi (obj. 49, 66?, 111) nebo dokonce s dvěma výhněmi, s množstvím okují, fragmentárních želez a hřiven (obj. 87). Většina těchto objektů ležela vně dvorce, i když v jeho těsné blízkosti, pouze obj. 100 a 111 se nacházely v jeho jižním rohu, kde mohly souviset s konírny a obydlími družiníků, které zásobovaly jezdeckou výstrojí. V zásadě nám však stav našich poznatků nedovoluje říci, zda zdejší kováři byli univerzální, tj. zda vyráběli všechny železné výrobky, nebo zda se specializovali (pasíři, zámečníci, zbrojíři aj.). Některé kovářské operace se mohly provádět při jiných řemeslných specializacích (např.

bednářství, kolářství, sedlářství, štítařství), kde vedle základní suroviny (dřevo, kůže) bylo třeba i železných součástí (hřeby, obroučky, kování, zámky aj.).

Kovolictví spojené se šperkařstvím prozrazuje nález tyglíku, oloveného polotovaru křížku, odlévaný polotovar náušnice, matrice na výrobu hvězdicovitých závěsků k náušnicím, zlomek zlatého plíšku z hr. 224¹³ vedle desítek hotových výrobků v specifických místních obměnách (gombíků, náušnic, prstenů aj.) na kostelním hřbitově. Nález polotovaru křížku v obj. 42 nasvědčuje vedle jiných objektů výrobního rázu, že skupina objektů na severovýchodní straně dvorce sloužila k provádění různých řemeslných prací, které k zabezpečení výrobních procesů používaly ohně.

Dřevoobrábění, ať ve formě tesařské, stolařské, bednářské, soustružnické, řezbářské, kolářské, sedlářské, štítařské aj., lze pokládat za velmi rozšířené. Je doloženo nálezy speciálních nástrojů (seker, nebozezů, dlabacích a řezbářských nožů, pořízů aj.) a nepřímo též nálezy železných součástí dřevěných výrobků (skob, hřebů, obrouček, různých kování). Obrábění dřeva se provádělo v celém areálu dvorce při stavbě domu a jejich vnitřním zařizování, při budování opevnění atd. Zjištění dílny, v níž se obrábělo dřevo, je téměř vyloučeno, neboť dřevěný odpad se nezachoval a podle nálezů ojedinělých dřevoobráběcích nástrojů v některých objektech sotva lze mluvit o dílnách.

Hrnčířství jako specializované řemeslo je v době trvání dvorce nesporné. Všechny nádoby (s vyloučením náhodných výjimek) spadající do doby jeho existence byly vyráběny řemeslně na hrnčířském kruhu — většinou sice ještě ručním, i když značně zdokonaleném podle celkového vzhledu a výzdoby většiny nádob, a zčásti patrně i na nožním kruhu (některé nádoby z jemně plavené hlíny). Řemeslná zručnost se projevuje v bohaté profilaci okrajů i v rutinovane prováděné výzdobě, tenkostěnnosti a dobrém vypálení zejména některých skupin nádob. Ve velkomoravské keramice z dvorce lze rozlišit několik skupin nádob vykazujících stejné znaky v míšení hlíny, v profilaci okrajů, ve výzdobě, v barvě, v povrchové úpravě i vypálení, takže se lze domnívat, že jde o výrobky jedné dílny, ne-li jednoho mistra. Hrnčířskou dílnu se však nepodařilo v areálu dvorce bezpečně prokázat; není však vyloučeno, že jí byl obj. 66, kde byly nalezeny chuchvalce špatně propálené hlíny, snad hrnčířské, část silně přepálených a deformovaných střepů a konečně samo otopné zařízení mohlo být hliněnou pecí s velkou předpecní jámou, což by naznačenou interpretaci nevylučovalo.

Koždělnou výrobu ve formě řemeslných prací jirchářských, řemenářských a sedlářských lze pokládat za doloženou nálezy nástrojů a speciálních nožů na krájení kůže, kostěných bruslí — hladidel a železných šidel i zbytků hotových výrobků, zejména řemení v hrobech. Výrobu sedel lze předpokládat na základě existence hrobů jízdních bojovníků na zdejším hřbitově. Stejně tak lze soudit na výrobu kožené obuvi, bez níž není myslí-

telné nošení ostruh. Zjištění dílen na zpracování kůže a kožešin je podobné jako u dřevoobráběcích řemesel málo pravděpodobné, nechceme-li dělat upřílišněné závěry z nálezů některých nástrojů.

K o s ť a ř s t v í jako specializované řemeslo spojené nejenom s výrobou, ale i s výzdobou kostěných předmětů je reprezentováno jen nevelkým počtem výrobků a nálezem železného kružítka na zdobení kostí soustřednými kroužky. Zřejmě přímo v areálu dvorce ani v jeho okolí pěstováno nebylo. Podomácká úprava kostí na proplétačky, sloužící k výrobě lýkových laptí zde však byla běžná, nicméně jen v periferních objektech (29, 66, 98, 71, 105).

Z p ů s o b ž i v o t a obyvatel dvorce nám skýtá podle archeologických indicií následující obraz. Podle rázu staveb, zařízení a nálezů nástrojů nepěstovali obyvatelé dvorce zemědělství, dbali však o sadovou a zahradnickou úpravu okolí. Zemědělské produkty, zejména obilniny, zde však byly hojně skladovány a konzumovány (nadzemní sýpky, velké zásobnicové hrnce, pražnice, žernovy, chlebové pece). O chovu dobytka jsme informováni především podle kuchyňského odpadu ve formě zvířecích kostí, koncentrovaného ponejvíce v několika zahluobených objektech uvnitř dvorce (20, 24, 29, 98, 105), kam byly zřejmě kosti shrnuty ze širšího okolí, protože jinak se jevila vnitřní plocha dvorce (mimo oblast časněslovanského osídlení) jako uklizená. Chlévy, patrně s výjimkou stájí pro koně družiníků, byly vně opevnění dvorce, stejně jako většina ohrad; honosnější stavby byly též patrně chráněny před dobyt看em ohradami. Jak zemědělské produkty, tak i dobytek se mohly dostávat do dvorce též jako dávky závislého obyvatelstva. Řemeslná výroba (hutnictví, kovářství, kovolitectví a šperkařství, hrnčírství aj.) se koncentrovala na obvodu dvorce (např. v jižním rohu) nebo vůbec vně jeho opevnění (na SV a J straně).

Vnitřní plocha dvorce s výjimkou menší části vymezené pro řemeslnické objekty, stáje pro koně apod. sloužila k sídelním účelům, s nimiž vedle obydlí souvisejí i sklady (sýpky, zásobárny, seníky aj.) a pekařské pece. Za obytné lze označit 8–11 objektů uvnitř dvorce v obou opevňovacích fázích (nepočítáme-li, že několik objektů na SZ straně mohlo být spojeno v jednu palácovou stavbu) a v jeho bezprostřední blízkosti bylo 6–8 obytných objektů (rovněž v obou fázích). K nim nepočítáme většinu velkých kúlových staveb, které mohly sloužit jako shromaždiště, ne-li obydlí družiny.

Obyvatelé dvorce byli asi převážně pohřbeni na zdejším kostelním hřbitově (407 hrobů) a v 16 hrobech při jižní části dvorce. Z toho bylo 43 % dětí, což dosvědčuje donedávna běžnou vysokou dětskou úmrtnost, ale co je zajímavější — 38 % pohřbů je mužských a jen 19 % ženských.¹⁴ To znamená, že obyvatelstvo dvorce nemělo obvyklé složení, v němž počet mužů a žen je přibližně stejný. Převaha mužů je zde velmi výrazná, z čehož lze soudit, že tu nežily jen obvyklé monogramní rodiny, ale že řada mužů zde byla bez žen. Lze se domnívat, že rodinu tu měl jen sám velmož, snad

jeho dospělí synové, dvorští hodnostáři, část služebníků a řemeslníků. Družiníci, patrně i kněží, část služebníků a snad i otroci žili bez rodin. Pokusíme-li se podle známého Preidlova vzorce¹⁵ vypočítat počet obyvatel dvorce podle počtu hrobů při odhadované délce pohřbívání 50–100 let a při předpokládané čtyřprocentní mortalitě, pak by počet obyvatel dvorce kolísal mezi 84 (při stoletém pohřbívání) až 170 (při padesátiletém pohřbívání), což lze zprůměrovat na cca 100–120 obyvatel vzhledem k tomu, že intenzita pohřbívání a osídlení se měnila a patrně výrazně poklesla ke konci používání zdejšího hřbitova, a kromě toho délka pohřbívání se patrně pohybovala mezi uvedenými krajními hodnotami. V každém obytném objektu by pak žilo 6–8 obyvatel, což není vzhledem k jejich velikosti vyloučeno. Zejména otápené velké kúlové stavby dávaly možnost bydlení většímu počtu osob, čímž by se zase mohl snížit předpokládaný počet obyvatel menších obydlí. Při těchto propočtech není také počítáno s možností, že srubové domy vlastního sídla mohly být i patrové, čímž by jejich kapacita ještě vzrostla.

4. FUNKCE ZKOUMANÉHO SÍDLIŠTNÍHO ÚTVARU A JEHO ZAŘAZENÍ MEZI OBDOBŇ ZAŘÍZENÍ RANÉHO STŘEDOVĚKU

Podle celkové charakteristiky opevnění a zástavby zkoumaného sídlištního útvaru, podle dokladů o způsobu života jeho obyvatel vyplývajících zčásti i z rázu a inventáře příslušného pohřebiště, lze soudit, že šlo o velmožský¹⁶ dvorec s funkcí sídelní a hospodářskou.¹⁷ Opevněné velmožské nebo knížecí dvorce jako základní hospodářské a sídelní jednotky vznikaly všude ve slovanském i neslovanském světě v souvislosti s počátky feudální držby pozemkového vlastnictví a feudálního společenského řádu vůbec. Sídlili v nich velmoži či knížata s dvorskými hodnostáři, družiníky a služebnou čeledí. V poměru k bohatství a společenskému postavení měly i jejich dvorce různou velikost a vybavení. Vždy se však výrazně odlišovaly od jednoduchých dvorů a usedlostí prostých zemědělců. Údaje o knížecích dvorcích jsou známy z písemných pramenů, které se však omezují na výčet dvorských hodnostářů a jen útržkovitě se zmiňují o vnitřním vybavení a funkcích dvorců, takže historikové nemohou podat dostatečně plastický obraz vnějšího vzhledu tohoto útvaru.¹⁸ Ani archeologie však na tom není lépe, neboť výsledky výzkumů zaměřené k těmto otázkám nejsou zatím dostatečné.

První u nás interpretoval některá archeologická naleziště (Modrá, okolí kostela ve Starém Městě-Špitálkách, Sady) jako velmožské dvorce V. Hrubý.

Soudí, že velmožské dvorce se rozkládaly na exponovaných, ale neopevněných polohách v blízkosti raněstředověkých měst, v polohách s bohatě vybavenými hřbitovy kolem vlastnických kostelů, u nichž je záhy ve středověku doloženo pozemkové vlastnictví. Mluví o velmožských dvorcích příslušníků knížecí družiny, ztotožňuje pojem velmožské sídlo a velmožský dvorec s poukazem na situaci na Západě rozlišuje pánovo sídlo či dvorec a sídla drobných pracovníků.¹⁹

Problému velmožských dvorců se dotkl v souvislosti s hodnocením objevů v Mikulčicích též J. Poulík. Došel k závěru, že sídlištní aglomerace mimo vlastní hradiště netvoří jednoduté předhradí, nýbrž několik samostatně opevněných dílčích sídlišť — velmožských sídel nebo dvorců. Zdůraznil, že jde o útvary neagrárního charakteru (někdy mluvil přímo o jejich městském rázu), závislé vyjma chovu dobytka na produkci okolních zemědělských osad, že v nich byla soustředěna řemeslná výroba a že na nich stály vlastnické kostely s hřbitovy velmožských rodin, jejich družin a čeledí.²⁰

H. Preidel prohlásil panské dvory za jedinou sídlištní formu v raném středověku (odmítá představu o existenci vesnic v této době) a soudí o nich, že zpočátku byly nechráněné nebo obehnané palisádami a později byly obklopeny více či méně mohutnými dřevěnohlinítymi hradbami — tedy přeměnily se v útvary nazývané hradišti. Rozsáhlá velkomoravská hradiště nejsou podle něho nic jiného než lépe vybudované a zvětšené panské dvory. Jejich valy neměly prý význam opevňovací, nýbrž jen právně symbolický a reprezentativní. Měly pouze zamezovat nahlížení a volnému vstupu lidí a zvířat dovnitř jejich areálu, který byl zčásti využíván jako zahrada, pole a ohrady pro dobytek.²¹

U východních Slovanů se pro velmožský dvorec používá termín zamok (značící doslovně panské sídlo) nebo usaďba (znamená usedlost, statek, panské sídlo, panský dvorec).²² Feudální dvorec 11.—12. stol. charakterizuje B. A. Rybakov jako malou pevnůstku tvořenou několika dřevěnými sruby postavenými těsně vedle sebe do kruhu tak, že uvnitř vznikalo nevelké nádvoří. Soudí (avšak nálezy konkrétně nedokládá), že takové dvorce, jimž podle něho v pramenech odpovídá termín choromy, dvor, grad, vznikaly už v 8.—9. stol. na celé Rusi. Knižecí dvorec (knjaž dvor) byl centrem votčiny (feudálního velkostatku). V dvorcí — choromech — žil občas kníže, byly tam domy jeho vyšších hodnostářů (ogniščanin, tiunové) i druhořadých sluhů, různé hospodářské stavby — konírny, ohrady pro dobytek, drůbež aj.).²³ Jako příklad prozkoumaného knížecího dvorce uvádí B. A. Rybakov Ljubeč.²⁴ Též z práce T. N. Nikolské, která uvádí četnou literaturu k tomuto tématu, plyne, že za velmožské (feudální) dvorce jsou na Rusi pokládána malá hradiště 11.—13. stol.,²⁵ které by bylo možné srovnávat s plochými kruhovými hrádky s obvodovou zástavbou ze střední Evropy (s tzv. saskými nebo i slovanskými hrádky německé literatury) z konce 9., ale zejména až z 10.—12. století,²⁶ případně s drobnými středověkými

opevněními — tvrzemi 12.—15. stol., u nichž převažuje funkce opevněného sídla nad funkcí hospodářskou. Přímé archeologické nebo písemné svědectví o ruských velmožských dvorcích z 8.—10. stol., tedy z doby, která nás zajímá z hlediska velkomoravských nálezů, nemáme.

Též v Polsku se v souvislosti s otázkou velmožských sídel mluví jen o opevněných útvarech — hradištích, a to většinou až od poloviny 10. stol.²⁷ Pokud se mluví o dvorcích ve smyslu zemědělského podniku, pak jde o interpretaci venkovské osady buď bez zjevné místní spojitosti s panským sídlem (např. Luboň u Poznaně),²⁸ nebo ve spojitosti s ním (např. Lisewo), ale potom má vlastní sídlo podobu hradiště stojícího odděleně od dvorce.²⁹

Stejně je tomu i v NDR, i když počátky drobných slovanských panských sídel jsou tam doloženy podstatně dříve než v Polsku — již od 8. stol.³⁰ J. Herrmann pouze předpokládá existenci lehce opevněných panských dvorů na vesnických sídlištích.³¹

L. Niederle rozlišoval zřejmě pod vlivem ruské terminologie dvůr a dvorec, i když ne zcela důsledně. Za dvůr pokládal komplex obytného domu a hospodářských staveb (zásobní a odpadkové jámy, ohrady pro dobytek, chlévy, stodoly, suširny obilí, seníky, studny, lázně aj.) obehnaný ohradou s vraty.³² Jako dvorec označoval knížecí, bojarský, vojvodský nebo velmožský dům, který podle něho sestával z velké budovy (síně — gridnice — haly) s větším počtem kletí buď přistavených k hlavní budově, nebo vzniklých jejím vnitřním členěním; sloužily jako obydlí družiny, čeledi, žen, jako zásobárny, sklepy, lázně, věznice.³³ V podstatě mu tedy splývá dvorec s pojmem panského domu — paláce. Na druhé straně o ruském dvorci, který ztotožňuje s choromy, připomíná, že to nebylo jedno velké stavení, ale řada budov spojených síněmi s krytými přechody. Též celý kamennou hradbou obehnaný komplex v Plisce označuje jako dvorec, stejně jako Priscem popisované sídlo Attilovo, obklopené dřevěnou hradbou s věžemi, za níž se nacházelo množství budov. Niederlova terminologie nebyla tedy vyhraněná.

A. Hejna spatřuje ve velmožských dvorcích spojení funkce obytné (sídelní), hospodářské a případně obranné, což demonstruje na příkladech merovejsko-karolinských dvorců (curtes) a falcí.³⁴ Termín sídlo nadřazuje pojmem dvorec, falc, hrádek aj.; např. západoevropská feudální sídla dělí na dvorce (s charakterem hospodářské usedlosti soukromého královského sídla a falce — rezidence s reprezentativním a dvorským posláním) a hrady (ve výšinné situaci, s vnějším opevněním, mající vedle funkce sídla i funkci vojenskou, která významově převažuje).³⁵ Hejnovo pojetí a terminologii používanou ve větší části citované práce³⁶ pokádám za správné jak z hlediska jazykového,³⁷ tak z hlediska interpretace sídlištního útvaru prozkoumaného na Pohansku.

Pojetím velmožského dvorce jako hospodářského komplexu, jehož součástí je obydlí vlastníka, dosahujeme shody s náplní termínu curtis karolinského Západu, jak je charakterizována v nejnovějších historických a archeolo-

gických pracích. Pokládám tuto okolnost za velmi důležitou pro správnou interpretaci sídlištního komplexu z Pohanska. Nesdílím skeptické stanovisko Z. Fialy, že vysvětlování určitých jevů pomocí analogií je pouhé přenášení východofranských poměrů na Moravu. Vycházíme-li z marxistické teze o obecně platných zákonitostech společenského vývoje, musíme připustit, že existuje řada shodných znaků a tendencí ve vývoji západoevropské a středoevropské feudalizující se společnosti, které se ovšem neprojevovaly ani současně (aspoň pokud jde o obecné rozšíření), ani ve všech detailech totožně. Je tudíž možné srovnávání průvodních jevů tohoto procesu, k nimž patří i velmožské dvorce.³⁸ Dvorce jsou v karolinské oblasti poměrně dobře popsány písemnými prameny, čehož se nám na slovanském teritoriu v téže době nedostává. Dále se na Západě otázka *curtes* řeší již od počátku 20. stol. jak cestou studia písemných pramenů, tak cestou archeologických výzkumů a prvotní výsledky založené na povrchních kombinacích jsou překonávány hlubokou kritickou analýzou, zatímco u nás a ve slovanském světě vůbec je studium dané otázky zejména na základě archeologického výzkumu teprve zahajováno. Proto může být srovnání jen na prospěch věci.

Curtes chápali K. Rübel³⁹ a C. Schuchhardt jako systém karolinských královských opevnění budovaných Franky podél cest do nově dobytého nepřátelského území (saského, hessenského aj.), na němž sloužily jako zásobovací stanice a chráněná místa k odpočinku pro franská vojska. *Curtis* byla podle C. Schuchhardta vždy opevněna zdí nebo valem; k tomuto závěru dospěl na základě mylného výkladu zprávy, že horní část ohrazení dvora byla někdy chráněna trním, což si představoval jako živý plot, který mohl růst jen na hlinitém valu. Opevnění bylo opatřeno zděnou nebo dřevěnou branou. Dvůr sestával ze dvou částí, vlastní *curtis* (někdy ztotožňována s pojmem *palatium*) s panským domem (*casa dominicata*), kde sídlil podle potřeby velitel táhnoucího vojska, a *curticuly* (někdy ztotožňována s pojmem *haribergum*), což byl ovocný sad, v němž příležitostně tábořilo vojsko. *Curtis* měla podle Schuchhardta čtvercovitou nebo obdélníkovitou podobu o rozloze asi 1 ha, tvar *curticuly* byl zpravidla rozmanitější. Ve svém atlase předhistorických opevnění uvádí na 23 *curtes* z Dolního Saska.⁴⁰ K Schuchhardtovu pojetí *curtes* jako opevněných etapních stanic rozložených při cestách se nověji připojil W. Görich, který k nim řadí i opevnění trojúhelníkovitého půdorysu.⁴¹ Správnost jeho soudu vidí R. v. Uslar potvrzenou v tvaru opevnění falce z Quierzy.⁴² Přísně kritické pojetí vycházející z písemných svědectví vnesla do otázky *curtes* H. Döllingová. Poukázala, že pojmem *curtis* se rozumí především hospodářský podnik – dvůr a nikoliv opevnění, a to dvůr jakýkoliv; jen v případě označení *regis*, *regia*, jde o dvůr královský. Dvůr podle ní není opevněn valem, ale je pouze ohrazen plotem; není útvarem typicky franským, ale podle svědectví zákoníků byl znám i ostatním germánským kmenům. Döllingová rozebírá podrobně práce Rübelovy, Schuchhardtovy a jiných autorů a dokazuje nedostatečnou pod-

loženost jejich argumentů, plynoucí z nepřesnosti metodiky i z nedostatečných výzkumů. Vzhledem k tomu, že karolinská opevnění se nazývají v pramenech *castrum* nebo *castellum* a nikoliv *curtis*, požaduje, aby pojem *curtis* nebyl používán pro dosud známé archeologické objekty takto označované.⁴³ S tímto požadavkem nesouhlasí R. v. Uslar; soudí, že přes všechnu kritiku je možné pojem *curtis* jako chráněné polohy v archeologickém bádání ponechat. Akceptuje sice, že počet známých opevnění označovaných archeology jako *curtes* bude nutné omezit, vychází však z toho, že nebylo podstatných rozdílů mezi opevněným táborem, *falci* a hospodářským dvorem v královském držení.⁴⁴ Naproti tomu H. Hinz se přiklání k požadavku H. Döllingové vypustit pojem *curtis* z úvah o karolinských opevněních. Na základě písemných pramenů (*Capitulare de villis*, *Brevium exempla ad describendas res ecclesiasticas et fiscales*) shledává, že *curtes* byly velkými specializovanými hospodářskými podniky, které nemusely být ani dvojjmenné (*curtis*, *curticula*), ani pravoúhlé. *Curtis* není opevněna, ale jen ohrazena palisádou (*tunimus*) nebo pleteným plotem (*sepis*), výjimečně zdí (*murus*). Trní (*spinae*) mohlo být upevněno na vrcholu plotu a nemuselo jít o živý plot, jak soudil Schuchhardt. V oplocení byly brány dřevěné či kamenné, opatřené někdy tzv. *solarii*, tj. výše položenými vzdušnými podlažními, jakousi otevřenou nadstavbou nad branou, sloužící jako strážnice a pozorovatelná. Uvnitř *curtis* byly četné budovy – vedle panského domu řada stavení hospodářských (*camerae*, *cellarium*, *torcolarium*, *mansiones*, *stabula*, *coquina*, *pistrinum*, *horrea*, *spicaria*, *granecae*, *scurae* aj.; v popisech bývá uváděno 14–33 budov), zatímco na archeologicky zkoumaných opevněních označovaných za *curtes* byla zástavba podstatně menší. Popisy *curtes* neznají též valy, příkopy a bermy. H. Hinz konstatuje, že nové výzkumy na objektech označovaných Schuchhardtem za *curtes* ukázaly, že opevnění tzv. *curtis* a *curticuly* nejsou v mnohých případech současné. Uzavírá studii konstatováním, že skutečná *curtis* nebyla zatím ještě nikdy prokopána a popsána podle archeologických zjištění.⁴⁵

Závěrem přehledu o problematice *curtes* bych se chtěl ještě zmínit, že se k ní úzce pojí otázka karolinských *falcí*. *Falc* totiž nebyla nic jiného než *curtis* se svými funkcemi převážně hospodářskými, v nichž však zesílila stránka sídelní a reprezentační, která se archeologicky projevuje tím, že panský dům se přeměnil v rozsáhlý palác, v němž má dočasnou rezidenci panovník v době svého pobytu na *falci*, a chrám, který byl nutným zařízením dvorské reprezentace a hmotným výrazem spojení světské a církevní moci.⁴⁶

Srovnáme-li písemná svědectví i úvahy podložené archeologickými výzkumy o karolinských *curtes* s objevem pozůstatků slovanského útvaru na Pohansku, zjistíme řadu společných základních znaků.

1. Stejně jako *curtes* je i dvorec na Pohansku ohrazen dřevěnou palisádou. Soudím, na rozdíl od některých citovaných autorů, že palisáda měla mimo jiné i funkci obrannou, o čemž svědčí její mohutnost. Dostatečně

pevná palisáda skýtala stejně dobré obranné možnosti, zejména proti náhlému přepadení jako dřevěno-hlinitá hradba. Přirozeně sama o sobě, stejně jako kterékoliv jiné, byť i sebemohutněji zbudované opevnění, nebylo by žádnou překážkou pro nepřítel, pokud nebylo obsazeno dostatečným množstvím bojovníků a přístup k němu nebyl ztěžován intenzivní střelbou. Tento předpoklad byl však na Pohansku zřejmě splněn; svědčí o tom hroby bojovníků se zbraněmi a ostruhami rozmístěné kolem kostela v dvorci. Jsou neklamným dokladem, že tu trvale sídlieli příslušníci stálého raně-feudálního vojska – knížecí družiny.⁴⁷

2. Dalším výrazným znakem dvorce z Pohanska je jeho vybavení četnými stavbami obytného i hospodářského rázu (obr. 32, 33). Jak plyne z pasáže o rekonstrukci zástavby v jednotlivých fázích dvorce, šlo ve starší fázi o 9 obytných (současně asi existovalo 16 dalších obydlí v bezprostřední blízkosti dvorce) a 9 hospodářsko-dílenských objektů, v mladší fázi nejméně o 10 obytných a 17 hospodářsko-dílenských (současně s 11 stavbami stejného rázu v bezprostředním okolí), i když část jich v rámci každé stavební fáze zanikla a část byla nově zbudována, případně některé z nich splývaly v jednu velkou palácovou stavbu. Jde tedy o takový počet staveb, jaký je uváděn u curtes.

3. U dvorce na Pohansku je vedle jeho funkce hospodářské značně zesílena i jeho funkce sídelně-reprezentační. Je v něm chrám s nartexem, který v rámci moravských poměrů nepatří k nejmenším. Mohly se v něm konat vedle běžných bohoslužeb pro velmože, jeho rodinu a družinu i jiné reprezentační obřady, jednání apod. Je tam několik dobře zbudovaných, patrně srubových objektů s podezdívkami z kamene spojovaného maltou a s náročně upravenými otopnými zařízeními, řadících se do jedné linie za chrámem a vytvářejících pevně sevřený sídlištní útvar; není vyloučeno, že šlo o dřevěnou palácovou stavbu značných rozměrů (obr. 9). Zdůrazněná sídelně-reprezentační stránka dvorce na Pohansku ho přibližuje k funkční náplni falcí. Není vyloučeno, že podobně jak tomu bylo ve franské říši, i mojmírovská knížata neměla na Moravě jednu rezidenci, i když se snad náznamy jejich hlavního sídla vytvářely,⁴⁸ ale vykonávala svou vládu, správní a soudní funkce za objížďení jednotlivých oblastí své říše, přičemž dočasně sídliela na jednotlivých větších dvorcích.

4. Zanedbatelným znakem není ani pravoúhlý tvar opevnění dvorce v obou stavebních fázích, připomínající tvar římské zemědělské usedlosti – villy.⁴⁹ H. Hinz sice označuje pravoúhlý tvar curtis za hypotetický předpoklad Schuchhardta a jeho následovníků; tuto domněnku však nelze zcela vyvrátit, neboť pro to chybějí jak písemné, tak archeologické argumenty. I když žádný písemný pramen neříká, jaký tvar karolinská curtis měla, je karolinská renesance antických tradic nespornou skutečností, která se mohla projevit i ve stavebních dispozicích tohoto sídlištního útvaru.

Shrneme-li tedy základní znaky sídlištního útvaru zjištěného v Břeclavi-Pohansku, shledáme, že má všechny podstatné znaky karolinské curtis jak

je zachycují franské písemné prameny a jak je interpretují historikové i archeologové. Nebyla-li podle mínění H. Hinze na Západě dosud žádná curtis archeologicky prozkoumána,⁵⁰ podařilo se poprvé získat úplný archeologický obraz funkčně shodného slovanského útvaru na Pohansku. V obecné poloze mají jeho znaky řadu shodných prvků zejména s východoslovanskými dvorci, které jsou však archeologicky doloženy z pozdější doby.

Objev popisovaného sídlištního útvaru z Pohanska je výrazným dokladem, že velmožské dvorce charakteru karolinských curtes v našem prostředí již v 9. stol. existovaly. Tento závěr je v rozporu s míněním některých historiků (Z. Fiala, M. Štěpánek), kteří existenci velmožských dvorců v době Velké Moravy odmítali s tím, že pro ně nejsou ani písemné ani archeologické doklady.⁵¹ Archeologická zjištění v této otázce neuznávali zejména pro jejich nedostatečnou publikaci a pro některé protichůdné formulace v práci J. Poulíka.⁵² Z. Fiala pouze připouštěl možnost, že velkomoravské velmožské dvorce mohou být archeologicky objeveny. Vycházíme-li z toho, co bylo v první polovině šedesátých let k této otázce archeology publikováno, je kritický přístup historiků k danému problému pochopitelný. Předložená práce představuje vlastně první úplnější publikaci sídlištního komplexu tohoto typu. Chceme-li archeologickým pramenům přiznat aspoň jisté vypovídací schopnosti v řešení historické problematiky, lze na základě publikovaného materiálu soudit, že v tomto případě jde s vysokou pravděpodobností o velmožský dvorec, který plnil výše naznačené funkce. Tím se také posunuje vpřed diskuse o společensko-ekonomickém charakteru Velké Moravy aspoň v tom smyslu, že byla prokázána platnost jednoho z argumentů uváděných archeology ve prospěch jejího raněfeudálního rázu.⁵³

Na základě publikovaného objevu z Pohanska lze soudit, že i na Velké Moravě byly velmožské dvorce jednou z forem raněfeudálního sídla spjatého ještě s hospodářskou usedlostí velmože a tvořícího patrně jádro jeho pozemkové držby. Jsou při nich hospodářské stavby a dílny, a i když vlastní zemědělská činnost v nich asi nebyla provozována nebo jen v nevelkém rozsahu, shromažďovaly se v nich její produkty. Tato forma byla zřejmě v našem prostředí typická pro rané období 8.–10. stol., zatímco později stále více dochází k postupnému oddělování hospodářského dvora od vlastního sídla, mohutně opevněného a nabývajícího vojenského významu.⁵⁴

POZNÁMKY KE KAPITOLE VIII.

ZÁVĚREČNĚ ÚVAHY

¹ Další úvahy a literaturu k datování dvorce srov. na str. 34.

² *F. Kalousek*, Břeclav-Pohansko I, obr. 13, 193, 253.

³ Ponechávám stranou rozbor dalšího inventáře zařaditelného jak do 1., tak zejména do 2. horizontu, neboť to bude předmětem analýzy pohřebiště, prováděné *F. Kalouskem*.

⁴ *B. Dostál*, Slovanské prsteny zdobené dvěma vodorovnými rýhami, SPFFBU E 10, 1965, 247–248.

⁵ *F. Kalousek*, Břeclav-Pohansko I, obr. 75, 76.

⁶ Srov. *V. Nekuda*, zaniklé osady na Moravě v období feudalismu, Brno 1961, 110, 119 (Rohoteř, Tupanov). Tento jev je běžný i v západní Evropě; kostel se hřbitovem funguje např. dodnes na zaniklých raněstředověkých opevněných osadách Bűraburgu a Christenbergu; srov. *N. Wand*, Oppidum Bűraburg, Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter, Göttingen 1973, Taf. 8:1; 12; *R. Gensen*, Die Kesterburg auf dem Christenberg, Hessenland – Geschichte, Landschaft und Volkstum, Marburg 1966, Abb. auf S. 3; *týž*, Der Christenberg bei Münchhausen und seine Bedeutung, Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte 18, 1968, 20.

⁷ *L. Skružný*, PA 55, 1964, 370–391.

⁸ *F. Kalousek*, Břeclav-Pohansko I, hr. 7, 24, 47, 89, 102, 106, 120, 138, 142, 148, 154, 157, 163, 169, 174, 194, 206, 225, 230, 239, 244, 246, 261, 269, 277, 280, 286, 296, 329, 338, 375.

⁹ *Z. Kratochvíl*, Die Tiere des Burgwalles Pohansko, Brno 1969; *týž*, Wildlebende Tiere und einige Haustiere der Burgstätte Pohansko, Brno 1969.

¹⁰ *Z. Kratochvíl*, Die Tiere, 35.

¹¹ *Z. Kratochvíl*, Wildlebende Tiere, 39.

¹² *Z. Kratochvíl*, Wildlebende Tiere, 39.

¹³ *F. Kalousek*, Břeclav-Pohansko I, tab. 34:9.

¹⁴ Dle propočtů vycházejících z práce *F. Kalouska*, Břeclav-Pohansko I.

¹⁵ *H. Preidel*, Die altslawischen Funde von Altstadt in Mähren und ihre Bedeutung, Stifter Jahrbuch 4, 1955, 272.

¹⁶ Termín „velmožský“ pokládám za vhodný proto, že je v naší literatuře vžitý, a též z toho důvodu, že naznačuje příslušnost majetkové i společensky vysoce postavenému jedinci, aniž toto postavení přesně vymezuje; hierarchie velkomoravské společnosti není v písemných pramenech blíže charakterizována a tím méně je zjiitelná archeologicky.

¹⁷ Vzhledem k tomu, že dvorec byl zjištěn na ploše hradiska, vyvstává otázka, zda nebyl jeho akropolí. Je to málo pravděpodobné, neboť opevnění dvorce se nedočkalo konce velkomoravského období, zatímco hradisko podle některých indicií vzniklo až na sklonku velkomoravského období. Řešení těchto otázek může přinést jen další výzkum, a bylo by předčasné se jimi šířeji zabývat při této příležitosti.

¹⁸ Např. *B. D. Grekov*, Kijevská Rus, Praha 1953, 88–90; *L. Karaman*, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, 160–165; o dvorských funkcionářích u Slovanů pojednává *A. Gieysztor*, Zamětki o centralnom upravlenii v slavjanskich gosudarstvach

v IX–XI vv., Stanovlenije ranněfeodalnych slavjanskich gosudarstv, Kijev 1972, 67 až 89.

¹⁹ V. *Hrubý*, Velkomoravská města a velmožské dvorce, Referáty Liblice 1961, 100–106; zejména str. 105; *týž*, SMVV, 358; Staré Město – Velehrad, Praha 1964, 21–27.

²⁰ J. *Poulik*, Rotundy, 106, 113, 125–126.

²¹ H. *Preidel*, Die Anfänge II, 1957, 137; *týž*, Slawische Altertumskunde III, 1966, 32, 46–50, 77–79; Preidlovo tvrzení o neexistenci vsí v raném středověku a názory o právně-symbolickém významu velkomoravských hradeb je nutno odmítnout. Je pravda, že neexistovaly vesnice dnešní velikosti a uspořádání. Byly menší, tvořily však samostatný organismus a vedle vazeb k feudálnímu velkostatku měly i vazby mezi jednotlivými usedlostmi a obyvateli, které mnohdy spočívaly na starém občinovém základu. Rovněž upírání vojenského významu valům velkomoravských hradišť je protismyslné již proto, že mají přibližně stejnou konstrukci jako opevnění hradišť 10.–12. stol., o jejichž vojenském významu Preidel nepochybuje.

²² Srov. Velký rusko-český slovník 1, Praha 1952, 5, Praha 1962. P. I. Zasurecev ztotožňuje při studiu novgorodských památek termín usaďba a dvor a rozumí jím komplex obytných a hospodářských staveb oplocený palisádou; soudí, že termínu „usaďba“ není používáno zcela přesně (zřejmě především v novgorodských poměrech), poněvadž ten obsahuje kromě komplexu staveb i půdu, a že by tudíž bylo přesnější používat termín „dvor“. P. I. *Zasurecev*, Usaďby i postrojki dřevněho Novgoroda, MIA 123, Moskva 1963, str. 83, pozn. 82.

²³ B. A. *Rybakov*, Feodalnyj zamok XI–XII vv., Istorija SSSR I, Moskva 1966, 522–525.

²⁴ B. A. *Rybakov*, Istorija SSSR I, 526–529.

²⁵ T. N. *Nikolskaja*, K voprosu o feodalnych zamkach v zemle vjatičej, Kultura dřevněj Rusi, Moskva 1966, 184–190.

²⁶ A. *Hejna*, Příspěvek k poznání nejstarších panských sídel v Čechách, VPS 2, 1958, 290–294; *týž*, Příspěvek k otázce původu a významu kruhového blatného hrádku v Čechách, PA 48, 1957, 218–237.

²⁷ A. *Hejna*, K situační a stavební formaci feudálního sídla v Evropě, PA 56, 1965, 536–540; zde je též přehled vývoje ruských hrazených sídel na str. 534–536.

²⁸ W. *Hensel*, Poznań w zaraniu dziejów, Wrocław 1958, 120–121.

²⁹ J. *Delekt*, Badania na podgrodziu w Lisewie w pow. wabrzeskim, w ziemi chełmińskiej, WA 16, 1939–1948, 304.

³⁰ A. *Hejna*, PA 56, 1965, 546–550; srov. též J. *Herrmann*, Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Elbe und Oder, Berlin 1868, 174n.

³¹ J. *Herrmann*, l. c., 212.

³² L. *Niederle*, ŽSS I/2, Praha 1913, 798, 814–817; *týž*, Rukověť slovanských starožitností, Praha 1953, 275.

³³ L. *Niederle*, ŽSS I/2, 779–789; *týž*, Rukověť slovanské archeologie, Praha 1931, 94–95; *týž*, Rukověť slov. star., 274–275.

³⁴ A. *Hejna*, PA 56, 1965, 519, 521, 526.

³⁵ A. *Hejna*, PA 56, 1965, 531–532, 571–572.

³⁶ Na jiném místě totiž označuje A. Hejna za dvorce útvary s palácem (ev. s věží a hradbou), tedy útvary, které mají pouze charakter sídla bez hospodářského akcentu, a tím se blíží nevyhraněnému pojetí Niederlovu, které je nutné pokládat za překonané.

³⁷ Podle slovníků českého jazyka označuje dvorec větší hospodářství, statek a jde původně o zdrobnělinu od slova dvůr, kterým se rozumí větší hospodářská usedlost, zpravidla o samotě (selský, panský, poplužní) a též sídlo šlechtice, panovníka s družinou, s nejvyššími úřady atd. — P. *Váša*, F. *Trávníček*, Slovník jazyka českého,

Praha 1937; Příruční slovník jazyka českého I (A–J), Praha 1935–37; Slovník spisovného jazyka českého I (A–M), Praha 1960.

³⁸ Z. Fiala, Pokus o syntézu dějin Staré Moravy, ČsČH 12, 1964, 230–231.

³⁹ K. Rübél, Reichshöfe im Lippe-, Ruhr- und Diemel-Gebiete und am Hellwege, Beiträge zur Dortmunds und der Grafschaft Mark X, 1901.

⁴⁰ A. Oppermann — C. Schuchhardt, Atlas vorgeschichtlicher Befestigungen in Niedersachsen, Hannover 1888–1916, 9–10.

⁴¹ W. Görich, Rastorte an alten Strassen. Ein Beitrag zur Hessischen Strassen und Siedlungsgeschichte, Festschrift E. E. Stengel, Münster-Köln 1952, 473n.; *týž*, Das Gronauer Alte Schloss über der Salzböde, Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte 1, 1951, 25–41, 6 Abb.; *týž*, Hessische Curtis-Fahrt, Marburg 1963 (strojopis).

⁴² R. v. Uslar, Studien zu frühgeschichtlichen Befestigungen zwischen Nordsee und Alpen, Köln-Graz 1964, 59–61.

⁴³ H. Dölling, Haus und Hof in westgermanischen Volksrechten, Münster-Westfalen 1958, 63–71.

⁴⁴ R. v. Uslar, Studien, 61.

⁴⁵ H. Hinz, Germania 45, 1967, 130–142; *týž*, Zum Problem der karolingischen Curtes, PZ 43/44, 1965/66, 320.

⁴⁶ A. Hejna, PA 56/2, 1965, 530–532.

⁴⁷ F. Kalousek, Bewaffnung und Heereswesen im Grossmährischen Reich, Grossmähren und die christliche Mission bei den Slawen, Wien 1966, 85–92.

⁴⁸ Ve franské říši se vytvářely předpoklady k stálé rezidenci panovníka v Ingelheimu a v Cáchách. Na Moravě se vede diskuse o lokalizaci mojmírovské rezidence ve Starém Městě a v Mikulčicích. K tomu srov. V. Hrubý, SMVV, 363–370; *týž*, Staré Město — Velehrad, 59–62; J. Poulik, Rotundy, 113–123; *týž*, Pevnost v lužním lese, 233–234, 239–245.

⁴⁹ Pravouhlost tvar opevnění vedle laténských čtyřbokých šancí, opevnění římských táborů, menších vojenských zařízení a venkovských vil budovaných převážně z kamene, a vedle čtvercovitých kamenných opevnění vzniklých ve slovanském světě pod byzantským vlivem (Pliska, Čatalar — V. Antonova, Archeologija, Sofia, 5, 1963, kn. II, 49–56, obr. 1) je znám i v palisádovém provedení v evropském pravěku a protohistorickém období. K nejvýraznějším příkladům patří pozdněhalštatský dvorec z Krašovic (E. Soudská, PA 57/2, 1966, obr. 24 na str. 587), z římského období osada Bärhorst u Nauen (O. Doppelfeld — G. Behn, PZ 28/29, 1937/38, 284n.) a dva dvorce z trati Zeijen a Rhee ve Vriesu v Holandsku (A. E. van Giffen, Germania 36, 1958, 47–48, obr. 5–7, příloha 2).

⁵⁰ H. Hinz, PZ 43/44, 1965/66, 320.

⁵¹ Das Grossmährische Reich, Praha 1966, 189; Z. Fiala, Bemerkungen zur Frage des soziologischen Charakters des Grossmährischen Reiches, Das Grossmährische Reich, Praha 1966, 303–304; *týž*, ČsČH 12, 1964, 230–231; M. Štěpánek, Opevněná sídliště z 8.–12. stol. ve střední Evropě, Praha 1965, 120.

⁵² J. Poulik, Staří Moravané, 120, 167, 175.

⁵³ J. Poulik, Archäologische Entdeckungen und Grossmähren, Das Grossmährische Reich, Praha 1966, 41.

⁵⁴ Počátek tohoto procesu začal již v 9. stol. a je markantně doložen v Ducovém na Slovensku. Tamější palisádami opevněné a rozčleněné sídlo velmože se nachází ve výšinné poloze a jeho vnitřní zástavbu představují vedle vlastnického kostela s přilehlým hřbitovem velké 2–3prostorové domy s maltovými podlahami; nebyly však zjištěny žádné hospodářské a výrobní objekty (A. Ruttkay, Výskum včasnostredovekého opevněného sídla v Ducovom, okr. Trnava, AR 24, 1972, 130–139). Vyšší formu velmožského sídla mohly mít i některé sídlištní komplexy na předhradí mikulčických „Valů“ s mohutnými dřevěno-hlinitými a kamennými opevněními, neboť jejich vnitřní zástavba je zatím neznámá (J. Poulik, Archeologické výzkumy a Velká Morava, AR 15, 1963, 571).